

Μαρίνα Πετρονότη*

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ. ΣΥΝΔΙΑΛΛΑΓΕΣ, ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ, ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κείμενο αυτό εξετάζει τη σχέση που αναπτύσσεται στο πεδίο έρευνας κατά τη συλλογή προφορικών μαρτυριών ως σχέση συγκρούσεων και ανατροπών. Επιχειρεί να δείξει ότι, ενώ ο ερευνητής διαθέτει σημαντικά κοινωνικά και εκπαιδευτικά εφόδια, δεν ασκεί μονομερώς συμβολική εξουσία ούτε είναι σε θέση να δημιουργήσει ιδανικές συνθήκες διαλόγου. Ο αφηγητής επίσης προσανατολίζει τη συζήτηση προς τις κατευθύνσεις που τον εξυπηρετούν διεκδικώντας προσοχή και αξιοποιώντας την ερευνητική διαδικασία ως μηχανισμό δικής του αυτονόμησης και προβολής. Η ιδιότυπη αυτή «ανατροπή» προσλαμβάνει ξεχωριστό αναλυτικό ενδιαφέρον μεταξύ κοινωνικά περιθωριοποιημένων υποκειμένων, όπως είναι οι προσφυγικοί πληθυσμοί στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Ανατρέχοντας στη σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στον ερευνητή και το υποκείμενο κατά τη συλλογή προφορικών μαρτυριών, διαπιστώνουμε ευθύς εξαρχής τις ποικίλες μορφές και την πολυσημία της. Γνωρίσματα τα οποία όχι μόνο υφίστανται κατά την εκπόνηση της έρευνας αλλά, συχνά, επιβιώνουν και μετά την περάτωσή της. Στην ουσία δεν πρόκειται για μία αλλά για πολλές σχέσεις. Το συναπάντημα δύο άγνωστων και πιθανόν εντελώς διαφορετικών κόσμων –εκείνου που «εκπροσωπεί» ο ερευνητής και εκείνου που «συμπυκνώνει» ο αφηγητής– θέτει φραγμούς οι οποίοι δύσκολα μπορούν να ξεπεραστούν καθώς αφορίζουν ζωτικά πεδία κατανόησης και επαφής. Ταυτόχρονα όμως, και αυτό είναι σημαντικό, μια τέτοια συνάντηση τροφοδοτεί τις δύο πλευρές με καινούργιους

* Κοινωνική ανθρωπολόγος. Ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.

προβληματισμούς, κνοφορεί απροσδόκητες σκέψεις και αντιδράσεις, επιφέρει έντονους συναισθηματικούς κραδασμούς.

Η συμμετοχή του ερευνητή στην καταγραφή της πνευματικής περιοχής που κομίζει ο αφηγητής ως Άλλος επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις με απαιτητικές και γοητευτικές συνάμα όψεις. Οικοδομεί ένα συμβολικό χώρο όπου ενσωματώνονται και αναβιώνουν πολύπλοκα και αντιφατικά επίπεδα της ανθρώπινης ύπαρξης, ανταλλάσσονται συμπληρωματικές όσο και ασυμβίβαστες μεταξύ τους απόψεις, αιωρούνται φωνές που μας φέρνουν αντιμέτωπους με αναπάντεχες εικόνες, αναιρέσεις, αμφιλεγόμενα. Το άκουσμα και η επεξεργασία τους συνεργούν στον εντοπισμό δυσδιάκριτων συμβόλων τα οποία αποτρέπουν την αναγωγή της αλληλόδρασης του ερευνητή με τον αφηγητή σε έναν ελεγχόμενο, απρόσωπο, δεσμό. Με την ίδια λογική που δεν θεωρείται θεμιτή η αντιδιαστολή της προφορικής ιστορίας στην επίσημη, η οποία λογίζεται συμβατή με ευρέως αποδεκτές παραδόσεις (Μπενβενίστε, 1994, σ. 16), θεωρώ ότι οι σχέσεις στο πεδίο της έρευνας θεμελιώνονται σε μια αλληλουχία ιδιότυπων και εύπλαστων στοιχείων παρά σε ανθεκτικές και προκαθορισμένες υποθέσεις.

Σε παλιότερη ανάλυσή του για τη θεωρητική παραμόρφωση που προκαλεί η παρέμβαση των ανθρωπολόγων στις παρατηρούμενες κοινωνικές πρακτικές, ο Bourdieu (1977, σσ. 1, 187) υποστηρίζει ότι αυτές είναι περίπου καταδικασμένες να εκληφθούν ως «θέαμα», ως κάτι το οποίο βρίσκεται έξω από το σύστημα. Επισημαίνει ακόμη ότι η σχέση ερευνητή και υποκειμένου υπόκειται σε αλλοιώσεις συνδεδεμένες με τις ανισότητες που υφίστανται στα εκπαιδευτικά ή άλλα εφόδιά τους. Πράγματι, ακόμη και όταν η προσέγγιση του αφηγητή δεν εικονογραφείται ως «μάχη», αποτυπώνεται σε όρους ασυμμετρίας, μιας ιεράρχησης δηλαδή των χαρακτηριστικών, των βλέψεων και των δυνατοτήτων του. Από την άλλη μεριά, περιγράφονται ανάγλυφα οι υπερβάσεις της εξουσίας την οποία ασκεί ο ερευνητής: προγραμματίζει τους θεματικούς άξονες της συζήτησης, κατευθύνει βασικές για την έκβασή της αποφάσεις, αντιλαμβάνεται τις αναπαραστάσεις των εξιστορούμενων γεγονότων περισσότερο από ό,τι το βαθύτερο νόημά τους (Griaule, 1957, σ. 92· Rosaldo, 1980, σ. 17). Καταδεικνύεται, έτσι, ότι ο διάλογος δεν είναι ποτέ πραγματικά δυαδικός. Τα υποκείμενα αντιδρούν περιστασιακά στις πιέσεις που δέχονται «για να μιλήσουν» (Mascarenhas-Keyes, 1987), ενώ απουσιάζουν από την οριστική (γραπτή) παρουσίαση όσων τα αφορούν.

Τους παραπάνω συλλογισμούς επανεξετάζουν μεταγενέστερες ανθρωπολογικές θεωρήσεις υποστηρίζοντας πως, ανεξάρτητα από το κατά πόσο το εθνογραφικό υλικό συνιστά καρπό ισχυρών αντιπαραθέσεων (Hastrop,

1992, σ. 117) ή αποδοτικής διαπροσωπικής συν-εργασίας (Marcus και Fischer, 1986, σσ. 58, 67), δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η αλληλεξάρτηση ερευνητή-αφηγητή. Εξίσου καθαρά διαγράφεται ότι στο πεδίο έρευνας η εξουσία κάθε άλλο παρά ασκείται μονομερώς: η επιβολή συμβολικής βίας παραμένει αμοιβαία (Πετρονώτη, 1998, σ. 48). Τα σημεία αυτά κατανοούμε καλύτερα αν λάβουμε υπόψη ότι η ερευνητική διαδικασία εγκαινιάζεται πολύ πριν από τη στιγμή της άμεσης, πρόσωπο με πρόσωπο, συνάντησης των δύο πλευρών. Οι απαρχές της διαδικασίας αυτής φωλιάζουν σε προϋπάρχουσες πολιτισμικές αποσκευές, προσωπικές ανάγκες, ανησυχίες και φιλοδοξίες που, συνδυασμένες, προδιαγράφουν την απόρριψη, την επιφύλαξη ή το «άνοιγμα» απέναντι στο ξαφνικό ή το αταίριαστο. Επιβεβαιώνουν μάλιστα την άποψη ότι, σκύβοντας στην ετερότητα μέσα από την οπτική του Άλλου, ο εθνογράφος έχει την ευκαιρία να αναστοχαστεί και να επαναξιολογήσει οικείες σε αυτόν νοοτροπίες, βιώματα, αξίες (Marcus και Fischer, 1986, σ. 112).

Συνεχίζοντας το ξετύλιγμα αυτού του νήματος σκέψης, θα ήθελα να τονίσω πως κατά την ερευνητική πράξη η κατανομή εξουσίας εμφανίζει απρόοπτα και διακυμάνσεις που κάθε άλλο παρά γέρονται μόνο υπέρ του ερευνητή. Ούτε η (όποια) κοινωνική, φυλετική, εθνική ή πολιτισμική του υπεροχή ούτε το ότι διεκδικεί απαντήσεις σε ερωτήματα διατυπωμένα από τον ίδιο καθορίζουν εξ ολοκλήρου τους όρους αλληλεπίδρασης με τον αφηγητή. Πρόθεσή μου δεν είναι να ισχυριστώ ότι μια τέτοια αλληλεπίδραση αναιρεί καθιερωμένες ισορροπίες, γεφυρώνει αποστάσεις, ανασκευάζει στερεότυπα. Γνωρίζω καλά πόσο γρήγορα φθίνει η αίσθηση οικειότητας που γεννιέται στο πλαίσιο κάθε εμπειρικής έρευνας: η αναζήτηση επιστημονικής γνώσης δεν ανοίγει παράθυρα προς όλους τους ορίζοντες ούτε εδραιώνει απαράβιαστες διασυνδέσεις. Πιστεύω, εντούτοις, ότι, διαχωρίζοντας εκ προοιμίου την προνομιακή θέση του εθνογράφου από την εξάρτηση που αναπτύσσει ο αφηγητής στο πεδίο ή, αντίθετα, εκθειάζοντας το γόνιμο διάλογό τους, παραβλέπουμε εγγενείς στην αλληλόδρασή τους διενέξεις και ασυνέχειες οι οποίες έχουν πρωταρχική σημασία για κάθε επιστημονική ανάλυση. Υπό το πρίσμα της διάκρισης ο ερευνητικός φακός αφήνει στη σκιά τον παλμό και τις λεπτεπίλεπτες αποχρώσεις της επικοινωνίας που εξυφαίνεται, το πώς και γιατί οι δύο πλευρές οδηγούνται σε αυτήν, τι αλλαγές προκαλούν στην τροχιά που διαγράφει η σχέση τους, ποιες διεργασίες τη σφραγίζουν.

Στις σελίδες που ακολουθούν εξετάζω τη σχέση αυτή ως συγκρουσιακή εμπειρία άρρηκτα συνυφασμένη με την ποιότητα των προφορικών μαρτυριών, τις υποθέσεις εργασίας και, βέβαια, το κείμενο που φθάνει στα χέρια

του αναγνώστη. Στο επίκεντρο των ερωτήσεων που θέτω βρίσκονται ζητήματα που δεν έχουν ως τώρα εξαντλητικά μελετηθεί. Πιο συγκεκριμένα, οι μηχανισμοί με τους οποίους ο αφηγητής υπερασπίζεται το ζωτικό του χώρο, διαπραγματεύεται και ενδυναμώνει τις ευάλωτες όψεις της ταυτότητάς του, μεταλλάσσει σε κάτι επιθυμητό όσα γνωρίζει, προβάλλει ως σημαίνουσα την πολιτισμική ετερότητα, για να μετασχηματισθεί, προοδευτικά, με στάσεις και παλινδρομήσεις, σε πρωταγωνιστή της ερευνητικής σχέσης (Πετρονώτη, 1998, σ. 45). Προκειμένου να ανιχνευτούν οι διεργασίες αυτές, εστιάζω την προσοχή μου στις ρήξεις και τις αντιπαλότητες ως αναπόσπαστα συστατικά της συγκομιδής προφορικού υλικού (Hastrup, 1992, σ. 117). Ακριβώς επειδή η ύπαρξη στοιχείων αντιπαλότητας επιβεβαιώνει το πλησίασμα ατόμων κοινωνικά άνισων αλλά εξίσου ενεργοποιημένων ως προς την παραγωγή και διαχείριση του αγαθού «γνώση».

Με το νόημα αυτό το πεδίο έρευνας μπορεί να απεικονιστεί ως θεατρική σκηνή όπου διασταυρώνονται αντιθετικοί λόγοι, ενώ οι ρόλοι μοιάζουν θολοί και ασχημάτιστοι. Η αναδρομή του αφηγητή σε προσωπικές μνήμες πραγματώνεται κατά τρόπο παρορμητικό όσο και συγκρατημένο: επιστρατεύει δυνάμεις, πλάθει βολικούς γι' αυτόν μύθους, αντιπαραθέτει αυτοσχέδιους χειρισμούς σε δοκιμασμένες επιστημονικές μεθόδους, διεκδικεί εξηγήσεις χωρίς να νιώθει παροπλισμένος. Εύλογα, μια τέτοια αμφισημία υποθάλλει πολλές και αμοιβαίες επιρροές καθώς ερευνητές και αφηγητές δρουν ως ηθοποιοί, σκηνοθέτες και θεατές μαζί. Εξάλλου, δεν είναι καθόλου ασυνήθιστο οι πρώτοι να αισθανθούν ανεπαρκείς απέναντι στις ισχυρές αντιπαραθέσεις των αφηγητών (Bell, Carlan και Karim, 1993· Πετρονώτη, 1998, σ. 49). Πρόκειται για ένα συναίσθημα το οποίο αποδίδει θαυμάσια η αλληγορία του Bourdieu (1977, σ. 58) για τη χαρτοπαξία. Η τράπουλα, γράφει, αντιστοιχεί στις γνώσεις που κατέχει το υποκείμενο, ενώ η επιδεξιότητά του ως χαρτοπαίκτη αφορά το «πλάσάρισμα» του συμβολικού αυτού κεφαλαίου κατά τη συγκέντρωση προφορικών παραδόσεων.

Ένα εξαιρετικό παράδειγμα για τη, μερική έστω, ανατροπή της εξουσίας του ερευνητή προσφέρει η έρευνά μου για τους Ερυθραίους πρόσφυγες στην Αθήνα.¹ Πρόκειται για εγχείρημα προσανατολισμένο στην ανίχνευση των επιπέδων στα οποία παγώνονται ή κλονίζονται τα στερεότυπα

1. Η έρευνα αυτή αποτελεί την πρώτη προσέγγιση αλλόφυλων μεταναστών στην Ελλάδα. Μεταξύ άλλων, επιδιώκει να δείξει κατά πόσο οι παρατηρούμενες συμπεριφορές και η τήρηση αποστάσεων οφείλονται στη φυλετική ή την πολιτισμική ταυτότητα των Ερυθραίων (Πετρονώτη, 1998, σσ. 24, 25).

που έχουν οι Ερυθραίοι για τους Έλληνες καθώς επίσης και οι Έλληνες για τους Αφρικανούς αυτούς πρόσφυγες στο πλαίσιο της συμβολικής αλληλόδοξης. Η έλευσή τους προσκρούει σε αξίες και θεσμούς που υποτιμούν την εθνοτική, φυλετική ή πολιτισμική ετερότητα και περιθωριοποιούν τον Άλλον. Στα μάτια των γηγενών οι Ερυθραίοι παραμένουν ξένοι, υποβιβάζονται και ομογενοποιούνται σε *Μαύρους, απολίτιστους, περιέργους, εξωτικούς*. Επιπλέον, συνενώνουν μια αντιφατική αίσθηση ανησυχίας και ασφάλειας – η τελευταία βασίζεται στη γενικότερη ταύτιση των Αφρικανών με υποταγμένους, άλλοτε, στους Ευρωπαίους αποικιοκράτες λαούς. Στην αντίφαση αυτή έρχονται να προστεθούν η απασχόληση των προσφύγων σε υποδεέστερες εργασίες, η παντελής έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων, το φορτίο της αβεβαιότητας για το μέλλον, η δυσπιστία και οι επιφυλάξεις που συναντούν στην καθημερινότητα, η εξάρτηση από άτυπα μέσα βελτίωσης των συνθηκών διαμονής και προάσπισης της πολιτισμικής τους κληρονομιάς.

Αξιομημόνευτη θεωρώ τη θυμηδία ορισμένων φίλων μου και συναδέλφων για την επιλογή Ερυθραίων ως υποκειμένων μιας εθνογραφικής δουλειάς: *Γιατί αυτούς;* είπαν. Απορία που σαφώς υπαινίσσεται απόρριψη της υπάρχουσας φυλετικής διαφοράς και, ακόμη, φανερώνει ότι περίμεναν να στραφώ σε μια λιγότερο «ασήμαντη» από εθνική σκοπιά ομάδα. Για τους ίδιους προφανώς λόγους, οι αρμόδιες αρχές δεν έμπαιναν εύκολα στον κόπο να μου δώσουν διευκρινίσεις ή να ψάξουν να βρουν κατατοπιστικά έντυπα, ενώ η συμπεριφορά όσων με έβλεπαν μαζί με τους πρόσφυγες σε δημόσιους χώρους βάδιζε σε παραπλήσια μονοπάτια:² προέκτειναν την *ανυποληψία* των Μαύρων σε μένα *επειδή ασχολούμαι μαζί τους*.

Ιδιαίτερη σημασία για όσα αναπτύσσω εδώ έχει ένα παράδοξο το οποίο προέκυψε με αφορμή την προαναφερθείσα έρευνα: η μεταμφίεση ή ανατροπή των πολιτικών και κοινωνικών μειονεξιών που βαρύνουν τους Ερυθραίους πρόσφυγες. Ρωτώντας, ζητούσα πολύ περισσότερα από απλές πληροφορίες, έδινα ερεθίσματα για να έρθει στο φως κάτι που έμοιαζε με παραμύθι, κάτι πέρα από το προφανές και το αυτονόητο. Το

2. Σε μια περίπτωση κάποιοι περαστικοί μου φώναξαν: *Τι τον θέλεις τον Αράπη; Δεν σου αρέσουν οι δικοί μας;* Στην προσβλητική αυτή «απορία» ο συγκεκριμένος Ερυθραίος έμεινε σιωπηλός και σταδιακά ζήτησε να αποφύγουμε οποιαδήποτε συνάντηση σε δημόσιους χώρους ώστε να μην «στεναχωρηθώ». Πραγματικός του στόχος βέβαια ήταν να προστατεύσει τον εαυτό του από παρόμοιες προσβολές στο μέλλον.

απλούστατο στη διατύπωσή του αίτημα: *Μίλησέ μου για σένα* υποκρύπτει και πιστοποιεί πεποίθηση του ερευνητή για την ύπαρξη ενός μικρόκοσμου, η μελέτη του οποίου αναμένεται να εμπλουτίσει την εικόνα των κυρίαρχων δομών. Εντούτοις, το προτεινόμενο είδος επικοινωνίας είναι κατακερματισμένο και μερικό. Επιζητεί την απαραίτητη για την ολοκλήρωση της έρευνας συμβολή του αφηγητή χωρίς ουσιαστικότερο, αμοιβαίο, πλησίασμα. Την περιορισμένη αυτή επικοινωνία κλήθηκαν έμμεσα να κρίνουν οι Ερυθραίοι ως επιθυμητή, χρήσιμη ή όχι, απειλητική ή ανιαρή. Η εμπέλευση των αντιδράσεών τους καθρεφτίζει το χάσμα ανάμεσα στις συμβάσεις μιας εθνογραφικής προσέγγισης αφενός και στο άρρητο προσφυγικό αίτημα για αναγνώριση, αποδοχή και «ανθρωπιά» αφετέρου. Αίτημα από το οποίο μπορεί να ξεπηδήσει κάτι πολύ ζωντανό, πιθανόν συναρπαστικό και οπωσδήποτε ολότελα ξεχωριστό από το απλό θησαύρισμα δεδομένων.

Παίρνοντας το λόγο οδηγούνται από τη θέση του βουβού και περιθωριοποιημένου, του αφανούς και απρόσωπου, σε εκείνη της κεντρικής φιγούρας ενός επιστημονικού εγχειριδίου. Η κατάθεση της εκδοχής τους για τα βιώματα και την ιστορία τους λειτουργεί ως διαβατήριο πιστοποιητικό μέσω του οποίου ευελπιστούν να ακυρώσουν υποτιμητικές φήμες, να διανύσουν, μέρος τουλάχιστον, της απόστασης που τους χωρίζει από την κοινωνία υποδοχής. Οι αντιδράσεις τους είναι ποικίλες: επωφελούνται από την ευκαιρία «εξωτερίκευσης» ανάλογα με το πώς νιώθουν για μένα, αν πιστεύουν ότι θα αποκομίσουν κάποια οφέλη, αν έχουν ενεργά ασχοληθεί με την ερυθραϊκή κοινότητα στην Αθήνα.³ Από τη στιγμή πάντως που δέχονται να μιλήσουν, θέλουν να χωρέσουν στη διήγησή τους όλα όσα έζησαν ή πιστεύουν πως έχουν συμβεί. Φέρνουν στο προσκήνιο το τι συνέβη και πώς, αποσαφηνίζουν ποιες διαφυγές υπήρχαν, αποκαθιστούν τη διαδοχή επιμέρους γεγονότων, ανατρέχουν σε αίτια, ερμηνεύουν επιπτώσεις.

Περιγράφοντας τα συμφραζόμενα που περιβάλλουν τις προσωπικές ή οικογενειακές τους εμπειρίες, ρίχνουν φως στο συγκυριακό ή το αναπόφευκτο όπως, επίσης, τις δικές τους αντιλήψεις γι' αυτό. Την πορεία που διαγράφουν φεύγοντας από την Ερυθραία ωστόσο εγκατασταθούν στην

3. Τις αμφιβολίες και τη δυσπιστία των Ερυθραίων για τα κίνητρα της έρευνάς μου συνόδευσαν βλέψεις για στήριξη: ζητούσαν συμβουλές, πληροφορίες, διαμεσολάβηση σε κυβερνητικούς φορείς ή εργοδότες. Πρόκειται για αιτήματα που μαρτυρούν τη γενικότερη κοινωνική τους εξάρτηση και απευθύνονται συχνά στον ερευνητή προσφυγικών πληθυσμών (Kibreab, 1987, σ. 184).

Αθήνα ορίζουν ως κομμάτι ενός συνόλου με οικουμενική εμβέλεια το οποίο αγκαλιάζει τη χώρα τους, την Ελλάδα και τις διεθνείς συγκυρίες. Προτάσσουν, έτσι, την αυθεντικότητα του αφηγηματικού λόγου και πολλαπλασιάζουν την αξία των πραγμάτων στα οποία μόνο εκείνοι ήταν αυτόπτες μάρτυρες, με πλήρη εποπτεία. Ανεξάρτητα από το ποσοστό «πολιτισμικής αλήθειας» που εμπεριέχουν οι απόψεις και τα επιχειρήματά τους, αποτελούν την πρώτη ύλη για επιστημονική επεξεργασία, τη «μαγιά» της προφορικής ιστορίας.

Όπως ομολογούν, νιώθουν ευχάριστη έκπληξη μόλις συνειδητοποιήσουν ότι, έστω και μόνο λεκτικά, μπορούν να υπερβούν έξωθεν επιβεβλημένους διαχωρισμούς, να φέρουν στο φως σκέψεις που μένουν καλυμμένες στις συμβατικές συζητήσεις, να διασχίσουν ιδεολογικά όρια που επιτάσσουν σιωπή, να βρουν δικαίωση αντικρούοντας ό,τι καταλογίζουν οι γηγενείς στους ξένους. Πάνω από όλα, διαπνέονται από τη λαχτάρα να καταρτίσουν φυλετικές ή άλλες διακρίσεις, να μιλήσουν για τις ατέλειες του *συστήματος*. Τη διεκδικητική τους διάθεση αντικατοπτρίζει εξαρχής ο τρόπος που με υποδέχθηκαν: *Τι θέλεις; Πού θα πάνε αυτά που σου λέω;* Γνωρίζοντας ότι δεν μπορούν να επεκταθούν σε μεγάλες χρονικές διάρκειες, εμμένουν στη συνέχεια και τους πυκνούς συνειρμούς όσων έχουν βιώσει, παρατηρούν όσο και παρατηρούνται, κρίνουν όσο και κρίνονται. Ο προσανατολισμός τους είναι γειωμένος στο βιοπορισμό και την ασφάλεια, μόνο όταν εφησυχάσουν ανοίγονται. Γι' αυτούς η προσχώρηση στην έρευνα απελευθερώνει γενικότερες ανησυχίες αποτυπωμένες ευδιάκριτα σε όσα καταθέτουν.

Η ταυτότητα που προβάλλουν είναι διττή: το ένα της σκέλος συμμορφώνεται με τις επιταγές των κυβερνητικών αρχών, ενώ το άλλο στρέφεται δυναμικά σε «αντιστασιακές» πρακτικές. Αποτολμούν ένα πρωτόγνωρο ταξίδι, μια περιπλάνηση στην πραγματικότητα αλλά και τη φαντασία, επιδεικνύουν ευφάνταστες πρωτοβουλίες ως προς τους άξονες γύρω από τους οποίους εκτυλίσσεται κάθε αφήγηση, διοχετεύουν στις απαντήσεις τους ζέση, ενέργεια, ιδιοτέλεια, χιούμορ. Είναι προφανές ότι ο διάλογος μέσα από τον οποίο επιτυγχάνεται η διάσωση προφορικών μαρτυριών περνάει μέσα από τη δική τους προαίρεση. Το δικαίωμα εισόδου στη σφαίρα του ιδιωτικού τους βίου το εκχωρούν με περίσκεψη και υπό όρους. Μιλούν εφόσον το κρίνουν επιθυμητό ή αναγκαίο, εισάγουν δικούς τους κώδικες επικοινωνίας, επιζητούν να εντυπωσιάσουν. Αν και φαινομενικά αυθόρμητοι, «αφουγκράζονται» προσεκτικά, ελίσσονται, αποφεύγουν αδιακρισίες ή πιέσεις που θίγουν, διαλέγουν μεθοδικά τις κατάλληλες λέξεις, εμποτίζουν εσκεμμένα τις φράσεις τους με ανακρίβειες, διφορούμενα, αοριστίες.

Παρότι πλήρης αυτοέλεγχος ως προς το περιεχόμενο όσων εκθέτουν δεν υπάρχει, υπό κλίμακα υπηρετούν ατομικούς και συλλογικούς στόχους αναπαράγοντας ή αμφισβητώντας κυρίαρχους μηχανισμούς διάκρισης. Διά μέσου της συμβολής στη διεξαγωγή της έρευνας, της ανασύστασης παρελθόντων καιρών και της διασάφησης σημερινών καταστάσεων, ενισχύουν το κύρος τους με πρωταρχικό επακόλουθο το ότι δημιουργούν ρήγματα σε αναπαραστάσεις που τους αφορούν.

Κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής αυτής προσέγγισης υπήρξα αποδέκτης έντονης πολεμικής και κατηγοριών που διέδιδε σε βάρος μου ένας νέος στην ηλικία, πολιτικά δραστήριος αλλά κοινωνικά απόμακρος πρόσφυγας, ο Α.. Κατάφερε να στρέψει αρκετούς συντοπίτες του εναντίον μου και να τους πείσει όχι μόνο να μην ανταποκριθούν στο εγχείρημα αλλά και να αρνηθούν να με συναντήσουν με πρόσχημα το ότι: *Κανείς δεν ξέρει τι σχέση έχει [εγώ, δηλαδή] με την [ελληνική] κυβέρνηση ... γράφει όντως βιβλίο για μας; Αναπόφευκτα, ένιωσα ξεκομμένη και απογοητευμένη, αναρωτιόμουν με ποιους χειρισμούς θα μπορούσα να αναστρέψω την άρνηση που εισέπραττα, προς στιγμή σκέφτηκα να εγκαταλείψω τη συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα και να αναζητήσω εναλλακτικές λύσεις. Άθελά μου μετατράπηκα σε ανεπιθύμητη ξένη, η οποία επιζητούσε να παρεισφρήσει στο εσωτερικό της κοινότητας των προσφύγων, ενώ οι ίδιοι έγιναν κριτές που θα αποφάσιζαν αυθαίρετα, χωρίς καν να με ακούσουν, αν θα γίνω δεκτή. Την εμπιστοσύνη στο πρόσωπό μου αποκατέστησε η διαμεσολάβηση ενός άλλου Ερυθραίου με τον οποίο είχα ήδη καλά γνωριστεί και τον οποίο εκτιμούν πολύ άλλα μέλη της κοινότητας: μόνο τότε μπόρεσα να συνεχίσω ανενόχλητη τη συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών.⁴*

Όπως φάνηκε στη συνέχεια, φαινομενικά μόνο ελπιδοφόρο ήταν το μήνυμα που μου έστειλε λίγους μήνες αργότερα ο «κακόπιστος» Α.. *Ναι, να μιλήσουμε, να ακούσω τι έχει να πει, τι ρωτάει και ξαναρωτάει τόσο καιρό...* Παρά τη μεγάλη διάρκειά της (τρεις περίπου ώρες) η «συνομιλία μας» έγινε σε συνοικιακό ζαχαροπλαστείο: δεν θέλησε να με δεχθεί στο σπίτι του ούτε ποτέ μου έδωσε τον αριθμό του τηλεφώνου του – αλάθητα πειστήρια του ότι η αφήγησή του εξαντλήθηκε σε μια πρόσκαιρη, καθόλου αυτονόητη ή απαλλαγμένη αντιφάσεων ανταπόκριση στην προοπτική συν-

4. Αξίζει να προστεθεί ότι την εποχή εκείνη ο «φιλικός» και ο «εχθρικός» Ερυθραίος βρίσκονταν σε προσωπική διαμάχη για πολιτικά ζητήματα: στάθηκαν λοιπόν τυχερή που κέρδισα την εύνοια του πρώτου ο οποίος, έχοντας μεγαλύτερη ευχέρεια πειθούς, με στήριξε ως δείγμα δικής του δύναμης και επιρροής.

εργασίας μας. Ζηγιάζοταν διαρκώς ανάμεσα στην επιθυμία να εκφραστεί και την ανάγκη να μείνει πιστός σε αρχές που τον καλούσαν να βυθιστεί σε σιωπή προορισμένη να εμβολιάσει τη συμπεριφορά των ομοεθνών του με επιφυλάξεις για την *περίεργη ξένη* [εμένα] και να περιφρουρήσει ό,τι συμβολικά τους ανήκει. Οι αμφιταλαντεύσεις του λειτούργησαν κατά τρόπο που ενίσχυσε τις γραμμές οι οποίες διαχώριζαν τη θέση μου από τη δική του στο πεδίο της έρευνας κρυσταλλώνοντας ρόλους και τροφοδοτώντας την εμπλοκή του σε εκείνο ακριβώς που επιχειρούσα να αποκωδικοποιήσω, τις αντινομίες μιας σχέσης η οποία τελεί υπό διαπραγμάτευση.

Στο πλαίσιο μιας τόσο εύθραυστης ισορροπίας δεν ξενίζει η αναδίπλωση του Α. ούτε η εμμονή του σε ανώδυνα θέματα. Εξεθείαζε την εκτίμηση που τρέφουν γι' αυτόν Έλληνες συνάδελφοί του, ανέτρεχε σε συμβάντα τα οποία εξυμνούν την ευστροφία του, τόνιζε παραστατικά πως αντιπαρέρχεται *τη στενομυαλιά και τις προκαταλήψεις σας* [των Ελλήνων]. Όλα αυτά συναποτελούν χειρισμούς μιας συμβολικής εξουσίας αντιστρόφως ανάλογης προς την αποστέρησή του από επίσημα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Είναι «σημάδια» μιας διαδικασίας κατά την οποία ο θεσμικός αποκλεισμός του Άλλου πυροδοτεί ρητορικά σχήματα επικεντρωμένα στην επίδειξη προσωπικής ή συλλογικής αυτάρκειας. Εφοδιασμένος με τα στοιχειώδη –μνήμη και γνώση της ελληνικής γλώσσας– ο Α. έλκει τους «προβολείς» της έρευνας, εκπροσωπεί πεποιθήσεις που δεν έχουν ίσως διαβεί το κατώφλι ενός στενού κύκλου οικείων και επιζητεί να δείξει ότι ο τρόπος ζωής του δεν διέπεται από αδυναμία και στέρηση. Με τη λογική αυτή, η σιωπή του αποδεικνύεται εξαιρετικά εύγλωττη. Αρνούμενος να συν-ομιλήσει με μια εθνογράφο που ανήκει στην εθνική ομάδα, κρατά για τον εαυτό του όσα εκείνη θέλει να μάθει. Όπως πιστεύει, αν μοιραστεί μαζί της την πνευματική αυτή περιουσία, θρυμματίζει τη μοναδικότητά της και χάνει τη δυνατότητα να επιβληθεί ως προασπιστής των ερυθραϊκών συμφερόντων.

Η αυτοπαρουσίασή του (και αυτό ισχύει για πολλούς ακόμη Ερυθραίους) δεν είναι ποτέ ουδέτερη. Κινητοποιεί όλες τις αισθήσεις του σώματος δηλώνοντας την εμβέλεια της εμπλοκής του αφηγητή στη μορφοποίηση του εμπειρικού υλικού (Okely, 1992, σ. 9) και δυσχεραίνοντας τη διάκριση της λεκτικής από τη μη λεκτική επικοινωνία. Τα συναισθήματα που συνοδεύουν το λόγο του κυμαίνονται από την ακαμψία, η οποία συνοδεύει την άρνησή του να συζητήσει, έως χαλαρότερες στάσεις, οι οποίες καθρεφτίζουν μια ευγενική ανοχή. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση κρατά το βλέμμα χαμηλωμένο, τα χέρια άκαμπτα, συγκρατημένο τον τόνο της

φωνής – όλα υποκατάστατα των επιφυλάξεων που τρέφει για την «εισβολέα ερευνητρία», τα οποία εντέλει διαψεύδουν τη δήλωσή του: *Θέλω να μιλήσω.*

Ιδωμένη υπό αυτή τη σκοπιά, η κατάθεση προφορικών αφηγήσεων συνιστά πράξη πολιτική,⁵ ένα συνειδητό και πολύτιμο μέσο διαπραγμάτευσης της διαφορετικότητας, καθώς και διαχείρισης της σχέσης με τον ερευνητή (Bergeman, 1972, σ. 577). Διεργασία δύσκολη και αποσπασματική που, βραχύχρονα και συγκυριακά, μετουσιώνει τους Ερυθραίους πρόσφυγες σε «ερασιτέχνες» ιστορικούς. Αποκαλύπτουν ή κρύβουν βιωμένα περιστατικά με σκοπό να καταπολεμήσουν τη θυματοποίησή τους, να ξεφύγουν από την ανωνυμία, να ανατρέψουν τον κοινωνικό τους υποβιβασμό και τις υλικές στερήσεις.⁶ Όσο πιο απαγορευτικά λειτουργούν οι κοινωνικές συντεταγμένες ως προς την «ένταξή» τους στον κοινωνικό και πολιτικό ιστό, τόσο περισσότερο αυτοί ευελπιστούν να αναπληρώσουν τον «αποκλεισμό» τους σε συμβολικούς όρους διεκδικώντας «αποκλειστικότητα» σε ένα νέο, υπό διαμόρφωση, πεδίο: τη συγκρότηση της ιστορίας των σύγχρονων μεταναστευτικών κινήσεων προς την Ελλάδα.

Φανερώνουν έτσι ότι κατέχουν το νόμισμα που κυριαρχεί στην αγορά κύρους. Ως εκφραστές ενός μειονοτικού λόγου ή ως ελάχισσος σημασίας φωνές, οι πρόσφυγες γεννούν καινούργιες αναπαραστάσεις ή αναπλάθουν παλιότερες, δίνουν προβάδισμα σε λιγότερο εμφανείς πτυχές των ανθρώπινων σχέσεων, συνδράμουν στον προβληματισμό γύρω από την ύπαρξη «αδιαφιλονίκητων» ανισοτήτων, επιφέρουν ανακατατάξεις στο γενικότερο τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται η πολιτισμική ετερότητα, προκαλούν ρωγμές σε σχήματα που ανάγουν τους γηγενείς σε συνεχές υποκείμενο της ιστορίας (Πετρονώτη, 1998, σ. 45). Με το πνεύμα αυτό, μοιάζει ασφαλές να ειπωθεί ότι οι λιγότες σχετικά περιπτώσεις στις οποίες αποκαλούν τους Έλληνες μισαλλόδοξους και ρατσιστές δεν πιστοποιούν κατ' ανάγκη ότι οι Ερυθραίοι διάκεινται ευνοϊκά απέναντί τους: μπορεί εξίσου να σημαίνουν ότι αποφεύγουν σκόπιμα να εκτεθούν δημό-

5. Η πολιτική διάσταση των διαδικασιών συγκρότησης της ταυτότητας δηλώνει ότι η αντίληψη για τον Άλλον συνδέεται άρρηκτα με την εικόνα για τον Εαυτό, πράγμα το οποίο αποτυπώνεται στις καθημερινές συμπεριφορές, τη διαπραγμάτευση των κοινωνικών συμβάσεων, τους κανόνες προτίμησης και αποφυγής, κ.λπ. (Petronoti, 1995, σ. 166).

6. Αξίζει να τονιστεί ότι ο επίσημος λόγος για τις ιατρικές και ψυχολογικές ανάγκες των προσφύγων επισκιάζει τα πολιτικά αίτια των κακουχιών που βιώνουν (Eastmond, 2001).

σια εκφέροντας απόψεις εξαιτίας των οποίων μπορεί κάποτε να περιέλθουν σε δυσχερή θέση.⁷

Η διαδικασία συλλογής προφορικού υλικού μετατρέπει τον αφηγητή σε επιστημολογικό Άλλον (Calhoun, 1994, σ. 39), μοναδικό κάτοχο ενός αποκαλυπτικού λόγου (Bhabha, 1990, σ. 301) διά μέσου του οποίου αποτυπώνονται και ενοποιούνται διάσπαρτα και ετερόκλητα στοιχεία, αντινομίες, συγκρούσεις και βλέψεις για εξουσία. Ειδικότερα μεταξύ των εθνοτικών μειονοτήτων, ο λόγος αυτός σηματοδοτεί κάτι περισσότερο από μια στρατηγική αντίστασης σε θεσμούς και αξίες που απωθούν το διαφορετικό. Συνιστά κοίτασμα πολιτικών θέσεων, ένα μηχανισμό πρόσβασης στην πολύμορφη επικοινωνία η οποία διαμορφώνεται κατά την ερευνητική πράξη. Επικοινωνία που αντιστοιχεί σε μια δύσκολη αλλά σαγηνευτική ζύμωση, στο πλαίσιο της οποίας διασχίζονται τα σύνορα του νου, συναντώνται πολιτισμοί και άτομα, ανταλλάσσονται σκήπτρα συμβολικής εξουσίας, επαληθεύονται, αποδομούνται ή αναπλάθονται κατηλωμένες κατατάξεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bell D., Caplan P. και Karim W.J., 1993, *Gendered Fields. Women, Men and Ethnography*, London, Routledge.
- Berremán G., 1972, «Social Categories and Social Interaction in Urban India», *American Anthropologist*, 74: 3, σ. 567-586.
- Bhabha H., 1990, «Dissemination: Time, Narrative and the Margins of the Modern Nation», στο H. Bhabha (επιμ.), *Nations and Narration*, London, Routledge, σ. 291-322.
- Bourdieu P., 1977, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Calhoun C., 1994, «Social Theory and the Politics of Identity», στο C. Calhoun (επιμ.), *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford and Cambridge, Blackwell, σ. 9-36.
- Eastmond M., 2001, «Refugees and the Social Representations of Suffering», εισήγηση στο συνέδριο *Refugee Convention at 50*, που διοργάνωσε η International Association for the Study of Forced Migration, Johannesburg (αδημοσίευτη).
- Griaule M., 1957, *Methodes de l'ethnographie*, Paris, Presses Universitaires de France.

7. Αν είναι αλήθεια ότι η αντιμεταναστευτική ρητορική συμπυκνώνει στοιχεία του ρατσιστικού και εθνικιστικού λόγου (Rex και Mason, 1986), τότε ισχύει εξίσου ότι, αμφισβητώντας την εθνικιστική λογική, τα υποκείμενα διατρέχουν τον κίνδυνο να εκτεθούν ως δημοκράτες που όμως δεν κατανοούν τα συμφέροντά τους.

- Hastrup K., 1992, «Writing Ethnography: State of the Art», στο J. Okely και H. Callaway (επιμ.), *Anthropology and Autobiography*, ASA Monographs 29, London, Routledge.
- Kibreab G., 1987, *Refugees and Development in Africa. The Case of Eritrea*, New Jersey, The Red Sea Press.
- Marcus G. και Fischer M., 1986, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in Human Sciences*, Chicago, Chicago University Press.
- Mascarenhas Keyes S., 1987, «The Native Anthropologist: Constraints and Strategies in Research», στο A. Jackson (επιμ.), *Anthropology at Home*, London, Tavistock, σ. 180-195.
- Μπενβενίστε Ρ., 1994, «Αφήγηση και ιστορία. Μια εισαγωγή στη συζήτηση περί αφηγηματικότητας στην ιστορία», στο *Αφηγηματικότητα, ιστορία και ανθρωπολογία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, σ. 1-24.
- Okely J., 1992, «Participatory Experience and Embodied Knowledge», στο J. Okely και H. Callaway (επιμ.), *Anthropology and Autobiography*, ASA Monographs 29, London, Routledge, σ. 1-28.
- Petronoti M., 1995, «Greek-African Interrelations in Eritrea and Greece. Social Interaction as a Framework for Understanding the Construction of Ethnic Identities», στο G. Baumann και T. Sunier (eds), *Post-migration Ethnicity. De-essentializing Cohesion, Commitments and Comparison*, Amsterdam, Het Spinhuis, σ. 165-184.
- Πετρονώτη Μ., 1998, *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές* (με τη συμμετοχή της Κ. Ζαρκιά), Αθήνα, Unesco-ΕΚΚΕ-Πιέθρον.
- Rex J. και Mason D., 1986 (eds), *Theories of Race and Ethnic Relations*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Rosaldo R., 1980, *Ilongot Headhunting 1883-1977. A Study in Society and History*, Stanford, Stanford University Press.